

ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ

УДК 340.132.1

ЗНАННЯ ПРАВА (ПРАВОІНФОРМОВАНІСТЬ) ЯК СКЛАДОВА ПРАВОСВІДОМОСТІ ОСОБИ

Шульга А. М.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Анотація: стаття висвітлює основні аспекти характеристики структури правосвідомості особи як системного явища. Стверджується, що використовуючи як найбільш коректну наукову термінологію у межах цієї структури доцільно розрізняти пізнавальні, оцінні, мотиваційні елементи. Пояснюється, що «ідеологічні елементи» правосвідомості можуть позиціонуватися як частина її «пізнавальних елементів», серед яких є нормативні і ненормативні елементи. Вказується, що якісний і кількісний аспекти «знання права» відповідно відображають зміст і обсяг даного поняття.

Ключові слова: правосвідомість особи, нормативні і ненормативні елементи правосвідомості, знання права, якісний аспект знання права, кількісний аспект знання права.

Аннотация: статья освещает основные аспекты характеристики структуры правосознания личности как системного явления. Утверждается, что используя в качестве наиболее корректной научной терминологии в пределах этой структуры целесообразно различать познавательные, оценочные, мотивационные элементы. Объясняется, что «идеологические элементы» правосознания могут позиционироваться как часть его «познавательных элементов», среди которых есть нормативные и ненормативные элементы. Указывается, что качественный и количественный аспекты «знания права» соответственно отражают содержание и объем этого понятия.

Ключевые слова: правосознание личности, нормативные и ненормативные элементы правосознания, знание права, качественный аспект знания права, количественный аспект знания права.

Annotation: the article lights up the basic aspects of description of structure of sense of justice of personality as the system phenomenon. It is explained that the «ideological elements» of sense of justice can be positioned as part of his «cognitive elements» among that there are normative and unnormative elements. Among the types of «knowledge of right» not only knowledge about an operating or desired right but also knowledge differentiates about the supposed right. Specified, that quality and quantitative the aspects of «knowledge of right» reflect maintenance and volume of this concept accordingly.

Key words: sense of justice of personality, normative and unnormative elements of sense of justice, knowledge of right, quality aspect of knowledge of right, quantitative aspect of knowledge of right.

Дослідженню правосвідомості як передумови юридично значущої поведінки особи і в колишньому СРСР (Є. К. Нурпеісов, М.І. Козюбра, П.М. Рабінович, В.В. Оксамитний та ін.), і в «пострадянський» період розвитку юридичної науки завжди приділялася пильна увага (О.О. Кваша, Н.І. Тюріна, Д.В. Міняйло, І.М. Максимова, Н.І. Уздімаєва, І.В. Фабрика, Г.В. Паластрова та ін.). Проте, приміром, в понятійному апараті загальнотеоретичної юриспруденції усе ще немає усталеного і послідовного використання термінів «ідеологічні» й «неідеологічні», «нормативні» і «ненормативні» елементи правосвідомості, предметом поглибленого вивчення ще не стали і різного роду можливі аномалії відображення норм права в правосвідомості особи тощо. Відповідно головною метою даної статті є висвітлення з позицій методології і категоріально-понятійного апарату загальнотеоретичної юриспруденції основних аспектів якісного і кількісного аналізу когнітивної сфери правосвідомості особи.

При узагальнюючому підході до характеристики структурних особливостей правосвідомості особи як системного явища, найбільш коректно у *термінологічному* і *змістовному* плані, на нашу думку, має бути позиція, відповідно до якої у правосвідомості особи необхідно виокремлювати за *особливістю причинного зв'язку з юридично значущою поведінкою особи*: 1) **пізнавальні** елементи – відповідні *поняття, уявлення, погляди, судження, переконання, ідеї* як вираз *знання права* (правоінформованості); 2) **оцінні** елементи – система *оцінок* правової дійсності, що визначають *ставлення* (позитивне, негативне, амбівалентне, індиферентне) до неї; 3) **мотиваційні** (регулятивні) елементи – відповідні *мотиви, установки, ціннісні орієнтації* як безпосередня внутрішня причина юридично значущої поведінки особи.

Об'єктивна можливість зазначеної класифікації пояснюється тим, що в юридичній літературі з питань правосвідомості (незважаючи на розходження підходів) загалом виокремлюють три основні функції правової свідомості: *пізнавальну, оцінну, регулятивну*. Інакше кажучи, правовій свідомості властиві інтелектуальний, емоційний і вольовий (поведінковий) моменти [1, с. 82.]. На думку І. Сабо, зазвичай, у центрі уваги авторів знаходиться переважно один з цих моментів, коли особливе значення надається, наприклад, вольовій стороні правосвідомості, або – пізнавальній та оцінній [2, с. 210].

З огляду на зміст правової інформації – «прескриптивна» (деонтична, припускає наявність у тексті формулювання *нормативно-правового припису* відповідного *нормативного терміна*: «може», «уповноважений», «зобов'язаний», «забороняється» тощо) і «дескриптивна» (описова, ненормативна), на нашу думку, серед **пізнавальних** елементів правосвідомості необхідно розрізняти за змістом *правової інформації, яка стала предметом відображення*: 1) *нормативні* елементи, тобто знання про «поведінкові елементи» правового статусу, інакше кажучи, уявлення про передбачені нормами права «права», «свободи», «обов'язки» тощо; 2) *ненормативні* елементи, тобто знання, котрі не є прямим відображенням нормативних понять (термінів) чинного права щодо *можливої* («права», «свободи», «повноваження», «законні інтереси») або *належної* («обов'язки») поведінки суб'єктів права, мають не стільки інформаційно-прикладний (правореалізаційний), скільки інформаційно-світоглядний характер (наприклад, знання про галузеву структуру системи права, стадії механізму правового регулювання, правовий нігілізм тощо).

Е літературі відсутнє чітке розрізнення нормативних і ненормативних елементів правосвідомості. Приміром, Н.І. Тюріна термінопоняття «нормативні елементи правосвідомості» не використовує, проте пише, що до «ненормативних елементів правосвідомості відносяться правові ідеї, принципи й категорії, які не піддані детальної законодавчої регламентації (ідеї законності й справедливості, відповідальності за вину, категорії юридичних прав і обов'язків й ін.). Найважливішими ненормативними елементами правосвідомості є і ціннісні орієнтації особи» [3, с. 118]. З огляду на цитований текст необхідно критично зазначити, що, наприклад, «правові принципи», відображені в правосвідомості є її *нормативним елементом* (достатньо згадати хоча б ті принципи, які мають нормативне значення для подолання прогалін у праві при використанні «аналогії права») і, відповідно, обумовлюють нормативність знання про них).

На нашу думку, серед *нормативних* елементів правосвідомості можна за *характером взаємозв'язку* виокремити: а) *основні* елементи; б) *субсидіарні* елементи. Перші являють собою правила поведінки відображені в правосвідомості як певні «права», «свободи», «обов'язки» тощо, прямо передбачені нормами позитивного права, закріплені у відповідних формах (джерелах) права. Субсидіарні елементи (за визначенням) є певним нормативним доповненням основних елементів. Їх існування, на наш погляд, необхідно пов'язувати з таким явищем як *нормативність правосвідомості* [4, с. 333-334], насамперед – з нормативністю професійної правосвідомості. Приміром, з *нормативністю правосвідомості суддів*. У даному плані прикладом можуть бути *суддівські звичаї*, виникнення і закріплення яких у правосвідомості суддів, застосування у судовій практиці об'єктивно зумовлює наявність прогалін у праві. Так, зокрема, в колишньому СРСР процесуальне правило «сумніви необхідно тлумачити на користь обвинувачуваного» спочатку виникло як *неписане* суддівське правило [5, с. 168], у подальшому воно знайшло формальне визначення в одній із Постанов Пленуму Верховного Суду СРСР (1978 р.). На сьогодні в Україні відповідне правило закріплює ст. 62 Конституції України.

Серед **пізнавальних** елементів, на нашу думку, доцільно також розрізняти: а) *нейдеологічні* елементи (виражають *елементарне* знання правової дійсності); б) *ідеологічні* елементи (виражають *поглиблене* знання правової дійсності). Критерій розрізнення неідеологічних і ідеологічних елементів – рівень (глибина) пізнання особою правової дійсності, відображена, приміром, в її *уявленнях* про норми і принципи права, в її *ідеях*, які виражають сутність права як соціального інституту, його призначення в соціально-неоднорідному суспільстві. При такому підході «ідеологічні елементи» або «правова ідеологія» позиціонуються не як відносно відокремлена частина правосвідомості, а як частина пізнавальних елементів, відповідно до основних можливих *рівнів* пізнання правової дійсності – рівнів її пізнавального відображення в правосвідомості особи.

Пізнання змісту й сутності інтелектуального аспекту правосвідомості, тобто її **пізнавальних** елементів, представляє безсумнівну важливість, оскільки саме він є тим внутрішнім первинним осередком, який визначає формування **мотивації** правомірної поведінки особи. Центральним поняттям пізнавального (інтелектуального) аспекту правосвідомості є поняття «знання права». У першому наближенні *знання права* являє собою певну *презентацію* [6, с. 12] (представленість) норм права у свідомості особи. Іноді говорять про *репрезентацію* [7, с. 17-19] норм у свідомості, що не змінює суть справи. Тому, кажучи про *знання* людиною *норм права*, як синонім можна використовувати термін «*репрезентація (презентація) норм права в правосвідомості особи*». Але більш простим і тому термінологічно більш вдалим, на нашу думку, як аналогічний за змістом і обсягом буде термін «*правоінформованість*» (інформованість про право як систему норм).

«Правоінформованість» («знання права») припускає відбиття в правосвідомості особи *правової дійсності*. У плані характеристики правосвідомості, термін «*правова дійсність*» в нашій інтерпретації припускає, що під *правовою дійсністю* як видом соціальної дійсності розуміється право в усіх проявах його потенційного і реального буття. Правова дійсність є широким поняттям, яке припускає розгляд права в *статичній* й *динамічній* його буття. Правова дійсність – це разом узяті «право в книгах» і «право в дії», тобто право як *належне* і право як *суще*. Проте позитивне (об'єктивне) право як предмет відбиття є центральним, системоутворюючим елементом процесу формування правосвідомості. «Правоінформованість» насамперед припускає відображення в правосвідомості особи *нормативної юридичної інформації*, тобто знання людиною змісту тих чи інших норм (принципів) права.

Доцільно зазначити, що хоча в «радянський» період розвитку вітчизняної юриспруденції *право як інформація* вже досліджувалося на монографічному рівні [8, с. 4-45], в юридичній літературі колишнього СРСР, присвяченій вивченню правосвідомості, традиційно завжди використовувався термін «знання права», а не «правоінформованість», хоча останній і у ті часи вже міг знайти визнання і закріплення у науковому слововжитку.

Саме по собі поняття «знання права» («правоінформованість») усе ще залишається певною мірою невивченим, але окремі сторони даної категорії вже представлені в загальнотеоретичній юриспруденції у класифікованому вигляді. Так, приміром, В.А. Головченко називає наступні *рівні знання права*: «нульовий рівень; знання-узнавання; знання-відтворення; знання-розуміння; знання-уміння; знання-переконання» [9, с. 82]. В.І. Гойман (аналогічну термінологію використовує і Н.І. Тюріна [3, с. 116-117]), приміром, зокрема, розрізняє правові знання: а) *за ступенем, глибиною розвитку*: 1) несистематизовані; 2) систематизовані; б) *за предметом відбиття*: 1) загальні; 2) спеціально-правові; 3) професійні; 4) теоретичні [10, с. 25-26].

Орієнтуючись на проблему знання і розуміння права, за рівнем і глибиною відбиття правової дійсності, в літературі традиційно виокремлюють такі види правосвідомості як *буденна* («побутова», «повсякденна», «емпірична»), *наукова* («теоретична»), *професійна* («спеціалізована»). Як відомо, в юридичній літературі також традиційно серед видів знання права виокремлюють *знання про чинне право і знання про бажане право*. На наш погляд, є підстави доповнити дану класифікацію положенням, яке стосується і *знання про припустиме право*. Зазначене вказує на можливість і доцільність розрізнення понять *знання права і уявлення про право*, яке має підкреслити зв'язок «знань» зі *сферою дійсного* на відміну від зв'язку «уявлень» зі *сферою уявного*.

У плані обґрунтування сформульованої вище тези, насамперед, необхідно сказати, що поняття «уявлення» у зв'язку з процесом людського «сприйняття» (сприйняття оточуючого світу) також має пряме відношення до знання дійсного. Уявлення – це образ предмета, що сприймався і зберігся у свідомості [11, с. 6]. Але поняття «уявлення» може мислитися і в іншому плані. У зв'язку з такою відносно самостійною сферою людської психіки як *уява*. «Уява» (синонім – «фантазія») – це здатність образно створювати або відтворювати когось, що-небудь в думках, свідомості [12, с. 712.]. Виходячи із цього засновку, якщо *уявлення про бажане право* формуються (логічно, творчо, конструктивно) на *точному знанні* тих чи інших норм права, то *уявлення про припустиме право* – результат головним чином дії людської фантазії відносно чинного права (людської фантазії, яка так чи інакше є далекою від правильних уявлень про право).

Використовуючи у цьому контексті термін «*уявлення про припустиме право*» не можна не згадати термін Л.Й. Петражицького «*фантазми*» (фактично аналогічний термін з огляду на його ідейне навантаження). Л.Й. Петражицький у своїй *психологічній теорії права* (початок ХХ ст.) розрізнявав інтуїтивне право (з ним людина зіштовхується повсякденно у своїх відносинах з іншими людьми) і позитивне право (установлене державою), він наголошував, що позитивне право («офіційне право») є маловідомим для громадян, уявлення й ілюзії, які є у людей стосовно цього права він називав «фантазмами» [13, с.130-176, с. 209-212].

На підтвердження факту існування *уявлень про припустиме право* як відносно відокремленого явища *індивідуальної буденної правосвідомості* говорять і соціологічні дослідження, котрі констатують наявність у низки людей *суджень-припущень* про характер правового регулювання суспільних відносин, які абсолютно не збігаються з підходом законодавця до регулювання відповідних відносин [14, с. 237-239].

«Правоінформованість» («знання права») особи відноситься до кола тих явищ, характеристика яких може і повинна здійснюватись із залученням філософських категорій «якість» і «кількість». Висвітлення *якісного* й *кількісного* аспектів правоінформованості особи об'єктивно оптимізує логіку аналізу поняття «знання права». «Якісний» і «кількісний» аспекти відповідно відображають *зміст поняття* і *обсяг поняття* «знання права». У межах кожного із зазначених аспектів їх параметри мисляться як біполярні, тобто завжди виокремлюються максимальні й мінімальні характеристики аналізованих показників. Тим самим обумовлюється діалектика їх співвідношення, взаємозв'язку.

Об'єктом *якісного аспекту* правоінформованості є *дійсний зміст* норми (норм) права. «Саме у голові» суб'єкта дії «здійснюється інтелектуальний зв'язок правила і дії» (має місце *інтерпретація* формулювання правила) [15, с. 489]. У результативному плані проблема якості відображення у правосвідомості змісту норм права є проблемою *істинності знання*, тобто проблемою наявності у ній «*правильного знання*» або «*неправильного знання*» («правильне» [12, с. 731] – це «істинне», те, що «відповідає дійсності»). Відповідно, на нашу думку, основні види знання права за *якістю (правильністю) відбиття змісту норм права*: 1) *адекватне знання* [16, с. 7]; 2) *неадекватне знання* («перекручене знання» – будь-яке «перекручення» припускає, що людина має «неправильний погляд на що-небудь, який виник наслідком неправильного, помилкового сприйняття, пояснення чогось» [12, с. 731].

М. І. Бобнева, говорячи про можливі аномалії відбиття, властиві «тезаурусу» соціальних норм у свідомості індивіда, характер цих аномалій, виражає словами «аберації, деформації», відносячи їх до змісту норм [17, с. 117]. «Аберації, деформації» як поняття зазначеним автором не аналізуються, хоча, на наш погляд, вони можуть бути лише іншим словесним позначенням того, про що йдеться у вищевказаній характеристиці якості знання права. На нашу думку, *перекрученість* змісту норми права слід відрізнити від його *фальсифікації* – свідомого викривлення змісту норми права при *тлумаченні-роз'ясненні*. Неусвідомлюване «перекручене знання права» також може поширюватися при неофіційному тлумаченні-роз'ясненні (приміром, у побутових розмовах людей), але у вихідному плані перекрученість – завжди з'являється як неусвідомлюваний результат *тлумачення-з'ясування*. Перекрученість – ненавмисний підсумок сумлінної омані особи, неусвідомлюване помилкове її уявлення щодо змісту тієї чи іншої норми права. Перекрученість змісту норми права об'єктивно припускає «додавання» цьому змісту *реально неіснуючих ознак* або «віднімання» у цього змісту певних його *реально існуючих ознак*. Інакше кажучи, перекрученість змісту норми права припускає «додавання» змісту норми *уявлюваних* ознак, або «віднімання» (скасування, елімінацію) *існуючих* ознак. У результаті чого «нова», *уявна* норма права стосовно *дійсної* норми може виглядати як у позитивному, так і негативному світлі (у контексті суб'єктивного *образу права*). Якісний аспект знання права (правоінформованості) як елемента правосвідомості є досить показовим у тому розумінні, що «як правило, психологічне дослідження не виявляє наявності чітко сформульованих норм у сфері усвідомлюваного людиною» [17, с.101].

Об'єктом *кількісного аспекту* правоінформованості є *обсяг змісту* норми (норм) права. У цьому плані в літературі пишуть про *повноту* правового знання [16, с. 7], вказують на існування *прогалин* у правовому знанні [18, с. 179]. Відповідно, на нашу думку, основні види знання права за *обсягом (кількісним показником) відбиття змісту норм права*: 1) *неповне знання* (мають місце *прогалини* у знанні – істотні або неістотні прогалини); 2) *повне знання*. Зрозуміло, що уникаючи схоластичного спору про те, де закінчується неповне і починається повне знання права, з позицій і реалістичного наукового мислення, і просто здорового глузду, необхідно однозначно наголосити: з огляду на правосвідомість будь-якої людини, «знання права» як системи усіх чинних норм права завжди є неповним

знанням (у науці не випадково давно вже ставиться питання про «мінімум правових знань» громадян [19, с. 4]). Повним знанням може бути лише знання змісту якої-небудь однієї або певної відносно невеликої або великої кількості норм права.

Узагальнюючи сказане вище необхідно зробити висновок, що у правосвідомості особи «ідеологічні елементи» можуть позиціонуватися як частина його «пізнавальних елементів», серед яких є «нормативні» (основні, субсидіарні) і «ненормативні» елементи. Серед видів знання права є підстави розрізняти знання про чинне право і право бажане, передбачуване, припустиме, повне і неповне знання. Висвітлення якісного і кількісного аспектів правоінформованості особи об'єктивно оптимізує логіку аналізу поняття «знання права». «Якісний» і «кількісний» аспекти відповідно відображають зміст поняття і обсяг поняття «знання права».

ЛІТЕРАТУРА

1. Оксамытний В.В. Правомерное поведение личности / В.В. Оксамытний. – К., 1985. – 175 с.
2. Сабо И. Основы теории права / И. Сабо. – М.: Прогресс, 1974. – 269 с.
3. Тюрина Н.И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: дис. ... канд. юрид. наук / Н.И. Тюрина. – Саратов, 2003. – 218 с.
4. Сурилов А.В. Теория государства и права: Учеб. пособие / А.В. Сурилов. – К.; Одесса, 1989. – 439 с.
5. Соколов Н.Я. Профессиональное сознание юристов / Н.Я. Соколов. – М., 1988. – 224 с.
6. Бачиашвили И.М. Соотношение правовых и неправовых норм в процессе регулирования социалистических общественных отношений: автореферат дис. ... канд. юрид. наук / И.М. Бачиашвили. – М., 1981. – 18 с.
7. Бобнева М.И. Репрезентация в сознании и регулятивные функции социальных норм как средств социального воздействия // Тезисы докладов советских психологов к XXI Международному психологическому конгрессу. – М., 1975. – С. 17-19.
8. Кудрявцев Ю.В. Нормы права как социальная информация / Ю.В. Кудрявцев. – М., 1981. – 144 с.
9. Головченко В.В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии и методика измерения / В.В. Головченко. – К., 1985. – 127 с.
10. Гойман В.И. Формирование правовой активности личности как составная часть коммунистического воспитания / В.И. Гойман. – М., 1988. – 182 с.
11. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика: учеб. для юридич. вузов и фак. ун-тов / В.И. Кириллов, А.А. Старченко. – М.: Высш. шк., 1987. – 271 с.
12. Тлумачний словник сучасної української мови. – Харків: Белкар-книга, 2005. – 800 с.
13. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Т. 1 / Л.И. Петражицкий. – С.-Пб., 1907. – 656 с.
14. Право и социология. – М.: Наука, 1973. – 359 с.
15. Декомб В. Дополнение к субъекту: Исследование феномена действия от собственного лица / В. Декомб. – М., 2011. – 576 с.
16. Русинов Р.К. Сознание и правомерное поведение личности / Р.К. Русинов // Советское государство и право. – 1983. – №5. – С. 3-10.
17. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения / М.И. Бобнева. – М., 1978. – 312 с.
18. Ратинов А.Р. Структура и функции правового сознания / А.Р. Ратинов. // Проблемы социологии права. Вып. 1. – Вильнюс, 1970. – С. 178-187.
19. Тищенко В.В. Теоретические проблемы правового воспитания в развитом социалистическом обществе: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01 / В.В. Тищенко. – М., 1982. – 37 с.